

Kultura i sztuka gotyku

Drugim wielkim stylem, który po epoce romańskiej panował w sztuce europejskiej aż do końca wieków średnich, jest sztuka gotycka. Styl ten powstał we Francji. Pierwsze jego znamiona przejawiają się już w połowie XII w., zaś w schyłkowej formie trwa on w niektórych rejonach Europy aż do początków XVI stulecia. Epoka gotycka obejmuje cztery stulecia, na przestrzeni których można wyodrębnić trzy okresy:

Wczesny – przypadający na XII wiek, kiedy w budowlach jeszcze na poły romańskich stosuje się już sklepienia krzyżowo – żebrowe;

Dojrzały – pełny rozwój stylu gotyckiego w XIII wieku;

Późny – dotyczący XIV i XV wieku, gdy uzyskane już osiągnięcia konstrukcyjne ustępują na rzecz dekoracyjności.

W architekturze gotyckiej występuje dążność do odciążenia masywu budowli, wertykalizm i przestrzenność, uzyskane przez zastosowanie nowej konstrukcji sklepiennej krzyżowo – żebrowej oparte na łuku ostrym i sprzężonej z systemem podpór i łuków odporowych filarów wiązkowych i szkarp. Sztuka gotycka związała swe istnienie z ośrodkami miejskimi. Jest to bowiem okres wielkiego rozwoju urbanistycznego i wytworzenie się pewnych określonych form zabudowy. Centrum stanowiło rynek, wokół którego w mniej lub bardziej regularnym układzie wytyczone były działki budowlane, zamknięte w pierścień murów obronnych. Obok budowli sakralnych pojawiają się też okazałe budynki świeckie, do których należą ratusze, sukiennice, czy wreszcie malownicze systemy murów obronnych z basztami i bramami o postrzępionej sylwecie krenelaży i wieżyczek.

Powstanie wielkich organizmów miejskich i kupiectwa decydowało też w znacznym stopniu o rozwoju sztuki gotyckiej. Dominującym materiałem budowlanym jest cegła. Najważniejsza tematyka wiąże się z kultem maryjnym. Często twierdzi się, że czas gotyku, to okres katedr i rycerzy. W rozdrobnionych księstwach zachodniej i środkowej Europy, na licznych dworach ich władców kształtował się nowy styl życia, który z surowego rycerza krzyżowca, na poły mnicha, uczynił dworskiego galanta i poetę.

ARCHITEKTURA GOTYCKA

Epoka gotycka przynosi umasowienie i rozbudowanie obrzędów liturgicznych i zamiłowanie do widowiskowej reprezentacji. Jest to bowiem okres nasilenia soborów i synodów, działalności znakomitych kaznodziejów, jak i narodzin dramatu liturgicznego (przedstawienia pasyjne i jasełka). Wielki ruch pątniczy, związany z wzrastającym kultem świętych, stanowi dodatkowy czynnik warunkujący nowe potrzeby funkcjonalne architektury sakralnej. Stosowane w budowlach romańskich sklepienia kolebkowe i krzyżowe jednolicie naciskały na mury na całej ich długości, co pociągało za sobą konieczność wznoszenia niezbyt wysokich i masywnych murów oporowych o małych otworach okiennych i wejściowych. Zastosowanie w konstrukcjach gotyckich sklepień opartych na ostrołuku (tzw. żeber krzyżowych) pozwoliło na zmniejszenie ciężaru wysklepków, a tym samym dało możliwość dźwignięcia sklepień na wyższą niż dotąd wysokość. W miejsce litego muru romańskiego, który na całej długości dźwigał ciężar sklepienia, w konstrukcji gotyckiej wymagały odtąd wzmocnienia tylko te partie budowli, które za pośrednictwem żeber krzyżowych i międzyprzęsłowych przejmowały ciężar sklepień – a więc filary międzynawowe i przyścienne służki we wnętrzu budowli, na zewnątrz zaś szkarpy. Żebra sklepienne i łuk ostry były od dawna znane i stosowane jeszcze w architekturze świata starożytnego. Lecz dopiero połączenie ich z systemem podpór dało nowe, istotne dla gotyku rozwiązanie konstrukcyjne, pozwalające na wznoszenie bardzo wysokich budowli. Pierwsze takie budowle zaczęto wznosić we Francji już w pierwszej połowie XII wieku. Za datę graniczną przyjmuje się rok 1144, gdy konsekrowany został przebudowany przez opata Sugera kościół St. Denis pod Paryżem. Budowla ta, na poły jeszcze romańska posiadała już sklepienia krzyżowo – żebrów i podwójne obejście prezbiterium oraz typowe dla gotyku trójdzielne ukształtowanie fasady wieżowej.

Budowana w tym samym czasie katedra w Sens (rozpoczęta w 1140 roku) posiada sześciodelne sklepienie o zmiennych podporach (silniejszych i słabszych), a miejsce empor występują triforia. W drugiej połowie XII wieku powstała grupa wielkich katedr w Noyon, Laon, Senlis, Soisson i Paryżu.

Wiek XIII przynosi pełny rozwój architektury gotyckiej. Powstają wówczas słynne katedry w Chartres, Reims i Amiens. W Burgundii ożywioną działalność budowlaną prowadzą cystersi, propagujący jednak skromną i uproszczoną formę architektoniczną. Niemal równolegle z architektura francuską rozwija się budownictwo angielskie. Rozwój tu poszedł jednak w innym niż we Francji kierunku. Przeważają układy horyzontalne, niezmiernie wydłużone rzuty budowli o prosto zamkniętych prezbiteriach, często zdwojonych

silnie występujących transeptach. Stosowano też wieże na skrzyżowaniach naw, a niekiedy wnętrza ograniczają rozpięcie łuków oporowych. Budowle noszą bardziej dekoracyjne niż konstrukcyjne znamiona gotyku. Za najstarszą budowlę uchodzi katedra w Durham, gdzie już w roku 1133 zastosowano konstrukcję krzyżowo – żebrową i łuki oporowe ukryte pod dachami. Pod wpływem katedry burguńskiej w Sens nadano ostateczny charakter katedrze w Canterbury. Wpływ francuski zaznaczył się też w katedrach w Chichester i Lincoln w postaci spiętych słupkami filarów i półkolistych zamknięć chórów. Najsilniej doszedł do głosu w rzucie kościoła opactwa Westminster, zaznaczył się także w katedrze w York. Najbardziej rodzinnym dziełem gotyku angielskiego jest katedra w Salisbury, wzniesiona w latach 1220 – 1250. Łączy ona w sobie wszystkie charakterystyczne cechy szkoły angielskiej poprzez prowadzenie dekoracyjnych sklepień gwiaździstych. Posiada także charakterystyczną wieżę na skrzyżowaniu naw. Od XIV wieku rozwija się w Anglii styl dekoracyjny, pojawiają się łuki obniżone i płomieniste maswerki, powszechnie stosuje się sklepienia gwiaździste i siatkowe oraz bardzo dekoracyjne sklepienia wachlarzowe. Fazę tę reprezentuje m.in. katedra w Wells z oryginalną podporą wieży w formie dwu stykających się wierzchołków łuków.

Trzecim krajem gdzie architektura gotycka rozwinęła się interesująco są Niemcy. I tutaj bardzo silnie działały inspiracje francuskie. Pierwsze infiltracje przypadają na wiek XIII, zamykają się natomiast wybudowaniem w roku 1332 chóru katedry kolońskiej. Okres pełnego gotyku trwa w Niemczech po wiek XVI i jest czasem pełnego przyswajania stylu. Odrębny natomiast rozdział stanowi północne budownictwo ceglane. Pierwszymi promotorami w Niemczech stylu w odmianie burgundzkiej byli cystersi. Pod ich wpływem przebudowano sklepienia m.in. w Rewirze, Moguncji, Spirze i Wormacji. Następną fazą polegała na naśladowaniu katedr w Laon i Soisson. Układ Laon powtarza katedra w Magdeburgu. W Bambergu i Naumburgu spotyka się kopie jej wież, a wiernym powtórzeniem układu jest kościół klasztorny w Limburgu. Wpływy kościoła St. Leger z Soisson spotyka się w kościele Świętej Elżbiety w Marburgu. Najpopularniejszym dziełem gotyku niemieckiego jest katedra kolońska, budowana z przerwami w ciągu sześciu stuleci. Prezbiterium z obejściem i wieńcem kaplic ukończono w 1322 roku, a wzorowano się na założeniu katedry w Amiens. Transept i korpus nawowy wznoszono aż do 1519 roku. Całość zaś ukończono dopiero w roku 1880 w oparciu o XIV wieczne plany. W Niemczech północnych (szczególnie w Brandenburgii) rozwija się architektura ceglana, której refleksy spotykamy na ziemiach północnej i zachodniej Polski.

Nigdy na większą skalę nie zakorzeniła się architektura gotycka we Włoszech. W XIII wieku propagatorami budownictwa ceglanego byli cystersi, później zaś dominikanie i

franciszkanie. Ta odmiana architektury gotyckiej przyjęła się jedynie w regionach północnych. Jej charakterystycznym elementem pozostał łuk ostry, przy jednoczesnej przewadze horyzontalizmu. Z budowli o cechach gotyckich można tu wymienić kościoły S. Francesco w Asyżu rozpoczęty w roku 1228 i S. Croce we Florencji, rozpoczęty w roku 1298.

W Czechach szczytowym osiągnięciem gotyku jest budowa katedry w Pradze, rozpoczęta w 1344 roku przez Macieja z Arras i prowadzona dalej przez warsztat Piotra Parlera z Gmund.

W Polsce rozwój architektury gotyckiej na większą skalę rozpoczyna się dopiero w XIV wieku. Jedną z nielicznych świątyń o systemie łuków odporowych była katedra gnieźnieńska, przebudowana w stylu gotyckim przez arcybiskupa Jarosława Bogorię Skotnickiego w latach 1342 – 1374. W Małopolsce i na Śląsku przeważają budowle ceglane, wznoszone bądź jako bazyliki o systemie filaro – szkarpowym, bądź hale, gdzie tylko detale architektoniczne wykonane są z kamienia. Najważniejsze bazyliki to: kościół Mariacki i Augustiański w Krakowie, katedra na Wawelu i katedra Św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu. Z budowli halowych do czołowych osiągnięć zaliczyć można dwupoziomowy kościół Św. Krzyża we Wrocławiu.

Architektura Pomorza Zachodniego pozostawała w strefie wpływów hanzeatyckich. Dominowały tu budowle halowe jak katedra w Kołobrzegu i liczne wzorowane na niej kościoły. Pomorze Wschodnie stanowiło teren znacznej ekspansji sztuki krzyżackiej (najważniejszy zamek w Malborku), której przeciwstawieniem było budownictwo zakonne cystersów, dominikanów i franciszkanów. Czołowym zabytkiem tego regionu jest kościół Mariacki w Gdańsku, wznoszony w XIV i XV wieku, najpierw jako bazylika, później przekształcony w halę. Z budowli świeckich na pierwsze miejsce w Polsce wysuwa się ratusz miejski Toruniu. W mieście Kopernika są też trzy znane świątynie gotyckie: Św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty, Najświętszej Marii Panny i Św. Jakuba oraz dwie kamienice gotyckie. Warto też wspomnieć o systemie zamków obronnych wzniesionych przez Kazimierza Wielkiego

RZEŻBA GOTYCKA

W żadnej chyba epoce stylowej rzeźba architektoniczna nie rozwinęła się na tak wielką skalę jak w okresie gotyku. Wymienione wcześniej najsłynniejsze kościoły Francji, Anglii czy Niemiec łączą logikę i doskonałość konstrukcji z bogactwem form rzeźbiarskich

wprowadzonych w ramy architektury. W sztuce gotyckiej portal kościelny zostaje rozbudowany do granic możliwości, a wypełniająca jego architektoniczna przestrzeń rzeźba zamienia się w swoisty wykład na temat wiary, opowiedziany językiem form plastycznych. Nic też dziwnego że zespoły rzeźb gotyckich nazywa się często biblią dla ubogich. Układ ikonograficzny i schemat kompozycyjny powstawały w oparciu o ściśle zazwyczaj zaprojektowany program przez biegłego teologa – erudyte. Dekoracja plastyczna stanowi bowiem rodzaj obrazowego wykładu Starego i Nowego Testamentu w powiązaniach typologicznych wzbogaconych o wątki hagiograficzne i tematykę maryjną. Rzeźna ta jest nierozzerwalnie związana z architekturą. Drzwi i okna mają charakter wertykalny, „pasujący” do bardzo wysokich budynków. Analogicznie jak w przypadku architektury prymat tworczy przypada Francji, a rozwój rzeźby dzieli się podobnie jak w przypadku budownictwa na trzy okresy: najstarszy zespół rzeźby portalowej z St. Denis wykonany został około 1140 roku. Znany on jest tylko z nielicznych fragmentów i przerysowań. Tympanon portalu środkowego zajmowała scena Sądu Ostatecznego, na całej zaś wysokości ościeży występowały posągi – kolumny przedstawiające patriarchów, królów i proroków ze Starego Testamentu. Układ ten rozwinął się w portalu królewskim katedry w Chartres z lat 1145 – 1150. Tympanon środkowy przedstawia Chrystusa na majestacie w dniu Sądu Ostatecznego, prawy – Narodzenie Chrystusa, lewy – Wniebowstąpienie. Węgry stanowią posągi – kolumny wkomponowane w architekturę.

Dalszy etap rozwojowy rzeźby reprezentują potrójne portale transeptu, tej świątyni pochodzące z lat 1255, poprzedzone portykami. W elewacji północnej przedstawione są sceny: w portalu środkowym – Zaśnięcie, Wniebowzięcie i Koronacja Marii, w lewym Boże Narodzenie i Hołd Królów. Węgry portali zajmują posągi proroków, apostołów i świętych.

W elewacji południowej tympanon środkowy przedstawia scenę Sądu Ostatecznego, lewy – Świętych Męczenników, prawy – Wyznawców Wiary. Sceny główne uzupełniają rzeźby węgarrowe. Zespół rzeźb portalowych w Chartres, stworzył nowy schemat ikonograficzny, rozbudowany w następnych dekoracjach katedr francuskich. Wszystkie postacie mają kształt wydłużony, podobnie jak świątynia, na której zostały umieszczone.

Na zespół rzeźb paryskiej Notre Dame składają się portale fasady zachodniej oraz transeptu. Bogaty jest również zespół rzeźb katedry Amiens. Największą różnorodność wykazują rzeźby katedry w Reims, powstałe w dwu etapach. Wcześniejsze z lat około 1225 znalazły się w transepcie po lewej stronie. Są to dwa portale z Sądem Ostatecznym oraz ze świętymi Wikezjuszem i Remigiuszem. Fasada zachodnia wykonana po roku 1250 posiada trzy portale, z których środkowy przedstawia Koronację Marii, lewy – Ukrzyżowanie, prawy

– Sąd Ostateczny. Portal środkowy poświęcony tematyce maryjnej wzbogacają ustawione w ościeżach posągi przedstawiające sceny Zwiastowania, Nawiedzenia i Ofiarowania w Świątyni. Rzeźby portalu środkowego należą do szczytowych osiągnięć sztuki gotyckiej. Choć są dziełem różnych mistrzów posiadają wspólną cechę wyrażającą się w inspiracji rzeźbami antycznymi. Wszystkim scenom towarzyszą liczne rzesze anielskie. Stąd często świątynię w Reims nazywa się „Katedrą Anielską”.

Pod koniec XIII rzeźba francuska rezygnuje z wielkiego stylu na rzecz dekoracyjności i drobniejszej formy. W tym czasie następuje też oderwanie rzeźby od zaplecza i ram architektury. Do piękniejszych zespołów z końca stulecia należy m.in. pięcioportalowa fasada katedry w Bourges. Tematem kontemplacji staje się z jednej strony męka i śmierć Chrystusa, z drugiej strony stale rosnący kult maryjny. W rzeźbie wolnostojącej dominują krucyfiksy, grupy „Pieta” oraz posągi Marii Panny z Dzieciątkiem. Rzeźba ta zatracą swój hieratyczny i statyczny charakter. Ukrzyżowany Chrystus pokazany jest w całej przerażającej skali bólu, jakiemu podlega ciało ludzkie. Jednocześnie pogłębia się wyraz przeżyć psychicznych, co szczególnie uwydatnione zostaje w obliczu współcierpiącej Marii Panny w grupie „Pieta”. Wyobrażenie Marii Panny z Dzieciątkiem pełne jest tkliwego kontaktu uczuciowego między młodą Matką a igrającym Dzieciątkiem. Równocześnie wolnostojąca rzeźba zaczyna nabierać ruchu, pojawia się kontrapost prowadzący do ułożenia postaci ludzkiej w kształt litery „S”. Krucyfiksy mistyczne, grupy „Pieta” i posągi Marii Panny z Dzieciątkiem stały się jednymi z najbardziej popularnych wyobrażeń w plastyce wieku XIV na terenie całej Europy. Kameralny charakter tych rzeźb wykonywanych coraz częściej w drewnie sprzyjał ożywionej wymianie handlowej i wędrowności ich do krajów sąsiednich.

Wiek XIV stanowi również okres rozwoju rzeźby nagrobnej. Typowy dla plastyki francuskiej jest pojedynczy nagrobek z leżącą na wierzchu tumby postacią zmarłego, ukazaną z wielką dążnością do portretowego podobieństwa. W tym celu już w końcu XIII wieku poczęto posługiwać się gipsowymi i woskowymi odlewami, zdejmowanymi bezpośrednio z twarzy zmarłego. Znakomitą galerię tego rodzaju dzieł, stanowią grobowce królów Francji w kościele St. Denis pod Paryżem.

Krajem, na który silnie oddziaływała rzeźba francuska były Niemcy. W Magdeburgu portal północny transeptu zdobi dziesięć posągów mądrych i głupich panien. Ich monumentalny styl ewidentnie nawiązuje do rzeźb francuskich. Najbardziej oryginalnym dziełem gotyckiej plastyki niemieckiej jest zespół rzeźb katedry w Naumburgu. (Uśmiechnięta Polka)

Echo rzeźby francuskiej rozbrzmiewa również w programie dekoracji katedry praskiej dokonanej przez warsztat Piotra Parlera. Szczególnie oryginalne są tu popiersia królewskie umieszczone w obejściu chóru.

Podobnie jak architektura także rzeźba gotycka nie przyjęła się na terenie Włoch. W minimalnym stopniu stosowano rzeźbę portalową. Rozwinęła się natomiast we Włoszech na dużą skalę moda na dekorację wolno stojących kazalnicy. Do najświetniejszych należą prace rodziny Pisano. Dziełem Niccolò Pisano (ok. 1200 – 1280) są ambony w Pizie i Sienie, marmurowe, wieloboczne o rzeźbionych płycznach ze scenami z dzieciństwa i Pasji Chrystusa. Noszą one silne znamiona sztuki antycznej. Ostatni z rodu Andrea Pisano należał już do sztuki protorenesansu włoskiego.

U schyłku XIV wieku następuje coraz większe rozgraniczenie stylowe w twórczości poszczególnych krajów. Sztuka gotycka, która na zachodzie wykazuje już liczne znamiona renesansu, w Europie środkowej i północnej znajduje dopiero pełne możliwości rozwojowe. Wyrazem tego stanu rzeczy jest m.in. zapanowanie w początkach XV wieku „stylu miękkiego”. W Czechach, Polsce i Niemczech pojawiają się piękne Madonny i „Piety” wykonane przede wszystkim w drewnie. Indywidualnością w Polsce jest niewątpliwie Wit Stwosz (1450 – 1533), urodzony w Norymberdze. Swoje możliwości twórcze w pełni wykorzystał dopiero w Krakowie, gdzie w latach 1474 – 1498 stworzył największe dzieło swojego życia Ołtarz Mariacki. Można w nim wyróżnić trzy główne sceny: Zasłabnięcie Marii, Wniebowzięcie Marii i Koronacja Marii. Kolosalnych rozmiarów polptyk wypełnił tłumem postaci. Łączy on w sobie charakterystyczną dla schyłku średniowiecza realistyczną ekspresję w traktowaniu modelu, z abstrakcyjną niemal finezją rozwianych i skłębionych draperii. Rzeźba nagrobna Stwosza stoi już na pograniczu gotyku i renesansu. Duchem średniowiecza przepojony jest jeszcze grobowiec Króla Kazimierza Jagiellończyka, podczas gdy płyta nagrobna Kallimacha, czy Biskupa Oleśnickiego w Gnieźnie nacechowane są już klasycznym dla renesansu uspokojeniem.

MALARSTWO GOTYCKIE

Rozwój malarstwa gotyckiego poszedł w innym kierunku niż związana z architekturą rzeźba. Epoka gotycka przynosi niebywały rozwój witraży, które stały się w miarę powiększania się murów okiennych niezbędnym elementem wypełniającym, a równocześnie zdobniczym. Syntetyczny i surowy rysunek dawnych witraży romańskich zastępują teraz drobne układy medalionowe ujęte w ornamentalne obramienia. Pole witrażu dzieli się na szereg wielobarwnych scen, zwieńczonych w szczycie łuku ozdobną koroną ażurowych

maswerków. Prymat w tej dziedzinie należy również do Francji. Pierwszy cykl witrażowy w St. Denis powstał około 1140 – 1145 i był prawdopodobnie zaprojektowany przez Surgera

Oprócz sztuki witrażowej epoka gotycka przynosi również ogromny rozwój malarstwa miniaturowego. Obok ozdobnych, całostronicowych kompozycji pojawiają się drobne elementy ściśle splecione i przeplecione z tekstem, który ilustrują. Autorami tych małych dzieł były niekiedy kobiety.

W okresie gotyku rozwija się też produkcja tkanin obrazowych. Dominują dwa miasta Paryż i Arras, skąd wywodzi się ich późniejsza nazwa arrasy. Największe zbiory gotyckie (około 70 prac) znajdują się w katedrze Angers. Przedstawiają one postacie biblijne i sceny z Apokalipsy, a wykonane zostały na zamówienie Ludwika I księcia Anjou.

Ścienne i sztalugowe malarstwo gotyckie rozwinęło się wraz z początkiem XIV stulecia. Początkowo było ono zdominowane przez sztukę miniatur, gdzie dominował linearyzm i monochromatyzm. Później charakterystyczną cechą malarstwa gotyckiego było złote tło. W Europie było ono bardzo zróżnicowane. Malarstwo włoskie, które tak silnie zaważyło na ukształtowanie się stylu międzynarodowego rozwijało się odrębnym torem prowadzącym do ukształtowania się wczesnego renesansu. Jego główna zasługa polegała na zerwaniu z tradycją bizantyjską.

Rozwój malarstwa gotyckiego na terenie Niemiec na większą skalę nastąpił dopiero w drugiej połowie XIV wieku. Wzorce niemieckie zdominowały malarstwo polskie. Jest to szczególnie widoczne w naszym rodzimym malarstwie ołtarzowym. Najmodniejszy staje się w tym czasie tzw. ołtarz „szafiasty” podzielony na kwatery, na których malowane były obrazy o tematyce prawie wyłącznie religijnej. W Europie ogromną rolę odegrali mistrzowie niderlandcy, którzy zmierzali do realistycznych przedstawień. Realistyczny kierunek malarstwa niderlandzkiego na terenie Polski pod postacią tzw. stylu „łamanego” pojawia się od drugiej połowy XV wieku. Etapy jego rozwoju wyznaczają zabytki malarstwa tablicowego począwszy od „Opłakiwania Chrystusa z Chomranic” (około 1460 rok), przez poliptyki krakowskie dominikanów, augustianów i olkuski z lat 1470 – 1490.

Malarstwo gotyckie kończy się na terenie Europy zachodniej już w pierwszej ćwierci XV wieku. W tym czasie malarstwo gotyckie na terenie Niemiec, Czech i Polski przeżywa swój największy rozkwit. Schyłkowo dzieła tego stylu powstają jeszcze na początku XVI wieku, a prowincjonalne środowiska tworzące w duchu średniowiecza łączą w tym czasie styl gotycki z akcentami sztuki ludowej.

BIBLIOGRAFIA

1. *Sztuka świata*, tom IV, pod red. Marka Machowskiego, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1990
2. A. Włodarczyk Kulak. M. Kulak, *Wiedza o kulturze*, Wydawnictwo Park, Bielsko – Biała 2005
3. W. Koch, *Style w architekturze*, Wydawnictwo Klubu Świat Książki, Warszawa 1996